

Ιστορία Ε΄ Δημοτικού

Στα Βυζαντινά Χρόνια

Τόμος 4ος

Κεφάλαια 33 – 42

**Γ΄ Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ II / Ενέργεια 2.2.1 /
Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α:
«Αναμόρφωση των προγραμμάτων
σπουδών και συγγραφή νέων
εκπαιδευτικών πακέτων»**

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Μιχάλης Αγ. Παπαδόπουλος
Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ
Πρόεδρος του Παιδαγωγ. Ινστιτούτου

**Πράξη με τίτλο: «Συγγραφή νέων
βιβλίων και παραγωγή
υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού
με βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το
Δημοτικό και το Νηπιαγωγείο**

Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου
Γεώργιος Τύπας

Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδ. Ινστιτ.

Αναπληρωτής Επιστημ. Υπεύθ. Έργου
Γεώργιος Οικονόμου

Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδ. Ινστιτ.

**Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από
το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και
25% από εθνικούς πόρους.**

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Στέφανος Γλεντής, *Εκπ/κός Π.Ε.*
Ελευθέριος Μαραγκουδάκης,
Εκπ/κός Π.Ε.

Νίκος Νικολόπουλος,
Επιτ. Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε.
Μαρία Νικολοπούλου, *Εκπ/κός Δ.Ε.*

ΚΡΙΤΕΣ – ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

Απόστολος Παπαϊωάννου,
Αναπλ. Καθηγ Παν/μίου Ιωαννίνων
Αντώνιος Παυλίδης,
Σχολικός Σύμβουλος
Μαρία Παναγιωτοπούλου,
Εκπαιδευτικός Π.Ε.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ – ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Φώτιος Τσίτσος,
Σκιτσογράφος-Εικονογράφος

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γεωργία Ρογάρη, Φιλολόγος

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

**ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΚΑΙ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ**

**Γιάννης Παπαγρηγορίου,
*Σύμβουλος Π.Ι.***

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

**Τέτα (ή Σεβαστιανή) Μακρή,
*Εικαστικός Καλλιτέχνης***

ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

**“ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ -
MULTIMEDIA Α.Ε.”**

**ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΓΙΑ
ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕ ΜΕΙΩΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ**

***Ομάδα Εργασίας,
Αποφ. 16158/6-11-06
και 75142/Γ6/11-7-07 ΥΠΕΠΘ***

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Στέφανος Γλεντής Ελευθέριος
Μαραγκουδάκης Νίκος
Νικολόπουλος
Μαρία Νικολοπούλου**

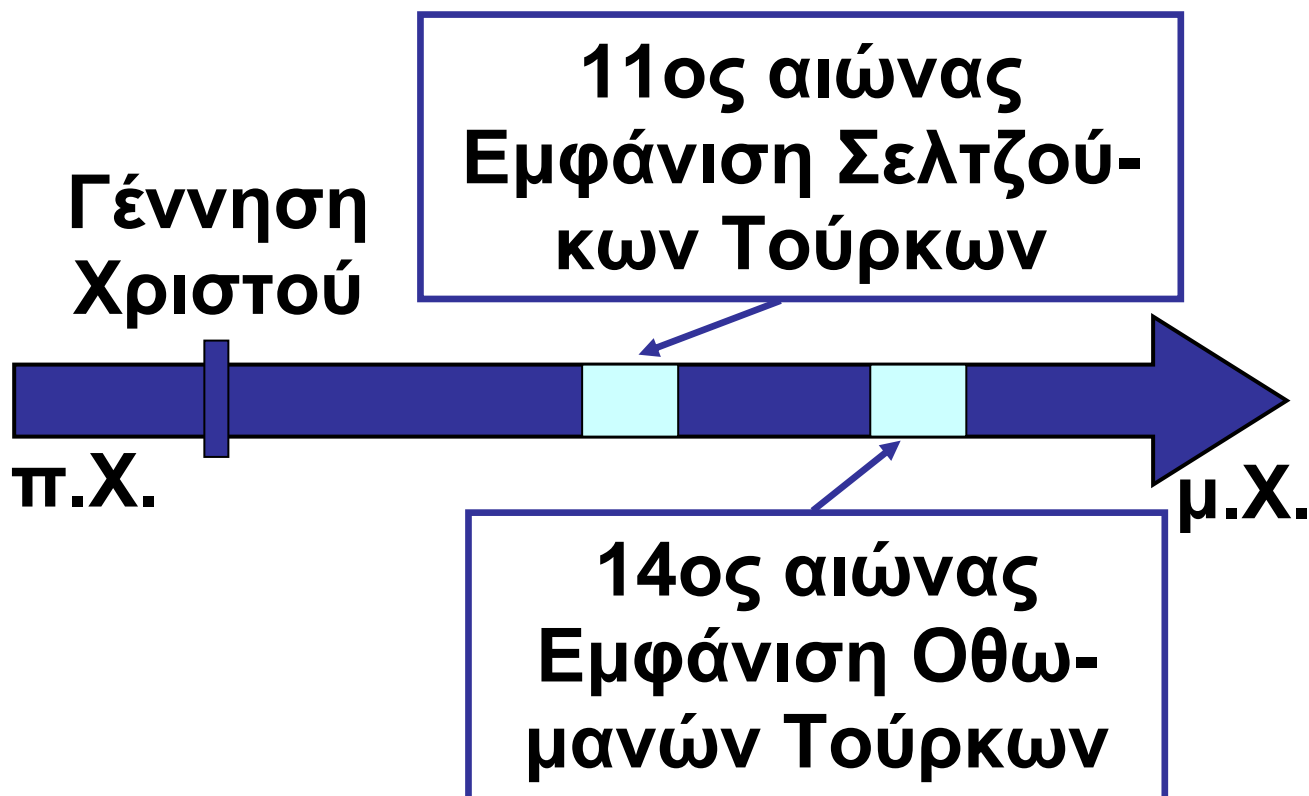
**Ιστορία Ε΄ Δημοτικού
Στα Βυζαντινά Χρόνια**

Τόμος 4ος

Κεφάλαια 33 – 42

33. Οι Οθωμανοί Τούρκοι κατακτούν βυζαντινά εδάφη

Οι Οθωμανοί Τούρκοι εμφανίζονται στα ανατολικά σύνορα. Επεκτείνονται γρήγορα και δημιουργούν δικό τους κράτος στη Μικρά Ασία και τη Βαλκανική. Πολιορκούν την Κωνσταντινούπολη και θέλουν να την κάνουν πρωτεύουσα τους.

Στα μέσα του 14ου αιώνα ένας νέος εχθρός, οι Οθωμανοί Τούρκοι, εμφανίστηκαν στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας. Ήταν σκληροί πολεμιστές και φανατικοί Μουσουλμάνοι. Τους πληθυσμούς που αντιστέκονταν στο πέρασμά τους, τους ανάγκαζαν ν' αλλάξουν πίστη και να εξισλαμιστούν. Ανεμπόδιστοι σχεδόν κατέκτησαν ολόκληρη τη Μικρή Ασία και έφτασαν ως την Προύσα, την οποία έκαναν πρωτεύουσά τους.

Με αρχηγό τους το σουλτάνο Μουράτ Α' έφτασαν στον Ελλήσποντο, πέρασαν στην ευρωπαϊκή ακτή και κατέλαβαν περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας και της κεντρικής Ελλάδας. Το 1389 νίκησαν στο Κοσσυφοπέδιο της

**Σερβίας το στρατό των ενωμένων
χριστιανικών λαών και κατέκτησαν
ολόκληρη σχεδόν τη Βαλκανική.**

Λίγα χρόνια αργότερα ο σουλτάνος Βαγιαζήτ, διάδοχος του Μουράτ Α΄, πολιορκήσε στενά την Κωνσταντινούπολη, θέλοντας να την κάνει πρωτεύουσα του κράτους του. Για καλή τύχη της Πόλης όμως, εμφανίστηκε τότε στα ανατολικά σύνορα ένας άλλος ασιατικός λαός, οι Μογγόλοι. Με αρχηγό τους τον Ταμερλάνο λεηλατούσαν και αφάνιζαν τα πάντα στο πέρασμά τους. Τότε ο Βαγιαζήτ έλυσε την πολιορκία της Πόλης και έσπευσε να τους αντιμετωπίσει, πριν φτάσουν στην πρωτεύουσά του την Προύσα, όπου είχε την οικογένεια και τους θησαυρούς του. Στη μάχη της Άγκυρας όμως (1402) οι

Τούρκοι νικήθηκαν και ο Βαγιαζήτ πιάστηκε αιχμάλωτος. Οι Μογγόλοι, παρά τη νίκη τους, δε συνέχισαν την προέλασή τους. Αφού ερήμωσαν τη Μικρά Ασία άλλαξαν πορεία και επέστρεψαν στην Ανατολή.

Για είκοσι χρόνια οι Τούρκοι δεν ενόχλησαν ξανά το Βυζάντιο. Το 1421 όμως έγινε σουλτάνος ο Μουράτ Β΄. Φιλόδοξος και ορμητικός καθώς ήταν, όφειλε να συνεχίσει το έργο που δεν ολοκλήρωσε ο Βαγιαζήτ. Γι' αυτό οργάνωσε το στρατό του και τον επόμενο χρόνο πολιορκήσε την Κωνσταντινούπολη από στεριά και θάλασσα, απορρίπτοντας όλες τις προτάσεις των Βυζαντινών για χρήματα και ειρήνη. Τα τείχη όμως και η ηρωική άμυνα των κατοίκων της έσωσαν την Πόλη κι αυτή τη φορά.

- Εδάφη του Βυζαντίου
- Βενετικές κτήσεις και Λατινικά Κράτη
- Οθωμανική επέκταση
- Πορεία Μογγόλων-Ταμερλάνου

1. Χάρτης της οθωμανικής επέκτασης και της πορείας των Μογγόλων

Ο Μουράτ έλυσε την πολιορκία και με ορμητήριο τη δεύτερη πρωτεύουσά του, την Αδριανούπολη της Θράκης, στράφηκε προς την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και την Ευρώπη. Κυρίευσε τη Θεσσαλονίκη (1430), ανάγκασε τους κατοίκους των Ιωαννίνων να του παραδώσουν το κάστρο και την πόλη τους κι έφτασε λεηλατώντας ως τον Ισθμό της Κορίνθου. Ύστερα στράφηκε προς το Βορρά και νίκησε στη Βάρνα της Βουλγαρίας τους ενωμένους χριστιανικούς λαούς, που προσπάθησαν να τον αντιμετωπίσουν (1444). Με τις κατακτήσεις αυτές τα σύνορα του οθωμανικού κράτους απλώθηκαν κι έφτασαν από τον Ευφράτη ως το Δούναβη, την Αδριατική και το Αιγαίο.

Μόνη ελεύθερη νησίδα ανάμεσά τους έμενε η Κωνσταντινούπολη.

■ Πού αποδίδετε τη γρήγορη και ανεμπόδιστη εξάπλωση των Οθωμανών Τούρκων στη Μικρά Ασία και τη Βαλκανική;

■ Έλυσε τα προβλήματα των Βυζαντινών η σύγκρουση των Τούρκων και των Μογγόλων;

2. Το παιδομάζωμα

2.α. Τάγμα εκπαιδευομένων γενιτσάρων (Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

«Στους κατακτημένους λαούς οι Οθωμανοί Τούρκοι επέβαλαν το παιδομάζωμα. Για να καλύψουν τις στρατιωτικές τους ανάγκες, καθώς έλεγαν, έπαιρναν, από μικρή ηλικία, τα δυνατά αρσενικά παιδιά των χριστιανών, τα έκαναν μουσουλμάνους, τα φανάτιζαν και τα εκπαίδευαν σε ειδικά στρατόπεδα στην τέχνη του πολέμου. Από αυτή

τη βίαιη στρατολόγηση δημιούργησαν τα τάγματα των γενιτσάρων, που φημίζονταν για τη μαχητικότητα τους αλλά και για τη σκληρότητα τους κατά των αντιπάλων τους».

3. Έτσι παραδόθηκε το κάστρο των Ιωαννίνων

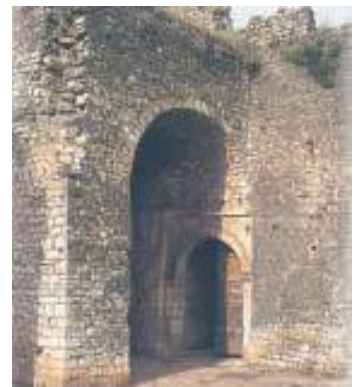
Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ έγραψε προς τους κατοίκους των Ιωαννίνων:

«Σας συμβουλεύω να έλθετε θεληματικώς να μου παραδώσετε το κάστρο σας και να με προσκυνήσετε για βασιλέα σας. Αλλιώς θα έλθω με τα στρατεύματά μου και θα το πάρω με το σπαθί μου. Και τότε, όπως εκυριεύσαμε τη Θεσσαλονίκη και εχαλάσαμε τις εκκλησίες και ερημώσαμε και αφανίσαμε τα

πάντα, έτσι θέλομεν χαλάσει την πόλη σας, και εσάς και τα πράγματα σας. Και το κρίμα να το γυρεύει ο Θεός από εσάς...»

Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ελληνομνήμων*

3.α. Τμήμα του κάστρου των Ιωαννίνων, όπως είναι σήμερα.

4. Έτσι πέθανε ο σουλτάνος Μουράτ Α΄

«Λίγο πριν από τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, ο σουλτάνος Μουράτ Α΄ με κήρυκες διαλάλησε ότι έδινε χάρη, χρήματα και τίτλους στους αντιπάλους που θα λιποτακτούσαν από το στρατό τους. Ένας Σέρβος μαχητής τότε προσποιή-

θηκε το λιποτάκτη και ζήτησε να δει το σουλτάνο στη σκηνή του για να του φανερώσει κάποιο μυστικό. Καθώς όμως έσκυψε κοντά του, έσυρε το κρυμμένο ξιφίδιό του και τον σκότωσε. Οι Τούρκοι κράτησαν μυστικό το θάνατό του ως το τέλος της μάχης, που την κέρδισαν. Τη θέση του Μουράτ Α΄, μετά το θάνατο του, πήρε ο γιος του Βαγιαζήτ».

*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,
Εκδοτική Αθηνών (διασκευή)*

5. Ο Βενετός πρέσβης γράφει για την κατάσταση στην Πόλη:

«Το βυζαντινό κράτος είναι σε απελπιστική κατάσταση τόσο εξαιτίας των Τούρκων, οι οποίοι το

ενοχλούν εξαιρετικά απ' όλες τις πλευρές, όσο και εξαιτίας του αυτοκράτορα και της κυβέρνησης, για τους οποίους εδώ υπάρχει μεγάλη δυσαρέσκεια. Ο λαός θα ήθελε να κυβερνιέται από τους Λατίνους, προτιμώντας περισσότερο τη δική μας επικυριαρχία. Γιατί αληθινά ο λαός δε μπορεί να παραμείνει σ' αυτή την κατάσταση, με κανένα αντάλλαγμα στον κόσμο».

Charles Diehl,
Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό

6. Βυζαντινοί απεσταλμένοι ζητούν βοήθεια από τον Πάπα

Οι Βυζαντινοί δεν πήραν μέρος στη μάχη της Βάρνας. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, ο Παλαιολόγος

αντί να συνεργαστεί με τους γείτονες του και ν' αντιμετωπίσουν ενωμένοι τον κοινό τουρκικό κίνδυνο, ζήτησε βοήθεια από τον Πάπα και τους Φράγκους. Κι αυτοί, για να τον βοηθήσουν, ζητούσαν ως αντάλλαγμα νέα προνόμια και την υποταγή της Ορθόδοξης ανατολικής εκκλησίας στη δυτική Καθολική. Η ενέργεια αυτή δε βρήκε σύμφωνο το λαό του Βυζαντίου. Για μια φορά ακόμη, χωρίστηκε σε αντιμαχόμενες παρατάξεις: τους ενωτικούς, που ήθελαν την ένωση των εκκλησιών και τους ανθενωτικούς, που τη μάχονταν, για να μη νοθευτεί η πίστη τους, καθώς έλεγαν.

34. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος προσπαθεί να σώσει την πρωτεύουσα

Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος γίνεται αυτοκράτορας στην Πόλη. Όλοι τον δέχονται με ανακούφιση και στηρίζουν τις ελπίδες τους σ' αυτόν. Κι εκείνος κάνει ό,τι είναι δυνατό για τη διαφύλαξη και τη σωτηρία της.

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος πέθανε το 1448, πριν ολοκληρώσει την προσπάθειά του για την ένωση των εκκλησιών, αφήνοντας το θέμα αυτό σε εκκρεμότητα και το λαό σε αναταραχή. Οι άρχοντες και ο λαός της Πόλης διάλεξαν για νέο αυτοκράτορα τον αδελφό του Κωνσταντίνο,

Δεσπότη¹, ως τότε, του Μιστρά. Τα χρόνια που κυβέρνησε εκεί διακρινόταν ως καλός στρατιωτικός, δίκαιος κυβερνήτης, σεβαστός και αγαπητός άρχοντας.

Την είδηση της εκλογής του έφερε στο νέο αυτοκράτορα, που βρισκόταν στο Μιστρά ένα γρήγορο καράβι, μαζί με τις ευχές και τις ελπίδες όλων.

Ο Κωνσταντίνος δέχτηκε την πρόταση των Βυζαντινών και στέφθηκε αυτοκράτορας από τον επίσκοπο του Μιστρά με μια απλή τελετή στη μητρόπολη της μικρής πολιτείας του Μοριά. Ύστερα χωρίς καθυστέρηση και με το ίδιο πλοίο ξεκίνησε για την Πόλη.

Στην Κωνσταντινούπολη έγινε δεκτός από το λαό με αγάπη και

¹ Δεσπότης: ηγεμόνας, κυβερνήτης.

πολλές προσδοκίες. Όλοι πίστευαν ότι αυτός μόνο μπορούσε να ενώσει τους διχασμένους Βυζαντινούς και να σώσει την πόλη από τους κινδύνους που την απειλούσαν.

1. Το πλοίο της καλής είδησης

«Γαλέρα μου, όρτσα τα πανιά,
πέτα στη χώρα του Μοριά
με την ψυχή μας όλη,
να πας στον άξιο βασιλιά
κορώννα και χρυσά κλειδιά,
που του χαρίζει η Πόλη.

Και να του πεις να μην αργεί,
- χαρά κι ελπίδα μας κρυφή -,
τι γύρω έχει μαυρίσει
ο ουρανός, κι είναι καιρός
να φτερουγίσει χρυσαϊτός
τους ίσκιους να σκορπίσει».

Από το περιοδικό
Διάπλασις των Παίδων

Ο Κωνσταντίνος όμως γνώριζε καλά τις δυσκολίες που τον περίμεναν και αποφάσισε να τις αντιμετωπίσει. Γι' αυτό, μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του:

- Έστειλε πρεσβευτές στο σουλτάνο Μουράτ Β' και πρότεινε συνθήκη ειρήνης ανάμεσά τους. Ο Μουράτ αναγνώρισε το νέο αυτοκράτορα και συμφώνησε για την ειρήνη που του ζήτησε.
- Πήρε για συνεργάτες του ανθρώπους ενωτικούς και ανθενωτικούς, για να συμφιλιώσει τις δυο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Προσπάθησε να τους πείσει να μονοιάσουν και να συνεργαστούν για την ενότητα της χριστιανοσύνης, αλλά και για τη σωτηρία της Κωνσταντινούπολης και της αυτοκρατορίας.

- Οργάνωσε και εξόπλισε τη μικρή φρουρά της Πόλης, συντήρησε τα καράβια του στόλου κι ασφάλισε την είσοδο του Κεράτιου κόλπου με διπλή χοντρή αλυσίδα, εμποδίζοντας την είσοδο εχθρικών πλοίων σ' αυτόν.
- Επικοινωνήσε με τον Πάπα και ζήτησε τη βοήθεια που αυτός είχε υποσχεθεί στον αδελφό του. Του πρότεινε ακόμη να στείλει καθολικούς ιερωμένους του στην Πόλη, για να συλλειτουργήσουν στην Αγία Σοφία με κληρικούς της ορθόδοξης εκκλησίας.
- Κάλεσε, τέλος, τις παροικίες² των ξένων, που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, να βοηθήσουν με

²παροικίες: κοινότητες ξένων στην Πόλη (Δες κεφάλαια 28 και 29)

χρήματα και μάχιμους άνδρες την επισκευή των τειχών και την οργάνωση της άμυνας της Πόλης, φροντίζοντας έτσι και για τη δική τους ασφάλεια.

Η βοήθεια από τον Πάπα και τη Δύση δεν ήρθε. Οι Βενετοί της Πόλης έδωσαν πλοία, μαχητές και τεχνίτες για τη συντήρηση του στόλου. Οι Γενουάτες έθεσαν στη διάθεση του αυτοκράτορα εφτακόσιους μαχητές και τον ονομαστό στρατιωτικό Ιωάννη Ιουστινιάνη. Και ο Κωνσταντίνος ανέθεσε σ' αυτόν τη συντήρηση των τειχών και την άμυνα της Πόλης. Κοντά τους βρέθηκαν ακόμη πολλοί εθελοντές, Έλληνες και ξένοι. Παρόλα αυτά όμως, το σύνολο των μάχιμων υπερασπιστών δεν ξεπερνούσε τις δέκα χιλιάδες άνδρες.

Στο πρώτο διάστημα της βασιλείας του Κωνσταντίνου ηρέμησαν και οι διαμάχες ανάμεσα στους ενωτικούς και τους ανθενωτικούς. Αναζωπυρώθηκαν όμως από την παρουσία Καθολικών ιερωμένων στην κοινή λειτουργία με Ορθόδοξους, που έγινε στην Αγία Σοφία (1452).

Οι εσωτερικές αυτές διαμάχες των Βυζαντινών γίνονταν γνωστές στους Τούρκους και διευκόλυναν τα σχέδιά τους για την Άλωση της Πόλης. Μετά το θάνατο του Μουράτ Β΄ (1451), μάλιστα, ο γιος του και νέος σουλτάνος Μωάμεθ Β΄, 21 χρόνων τότε, έλεγε ότι: «τελευταία επιθυμία κι εντολή του πατέρα του ήταν να κυριέψει αυτός την Πόλη».

- **Γιατί άραγε οι Βυζαντινοί διάλεξαν τον Κωνσταντίνο για αυτοκράτορα;**
- **Τι έκανε τους Βυζαντινούς διστακτικούς απέναντι στους Λατίνους;**
- **Ήταν αυτές οι ώρες κατάλληλες για διχασμούς και διαμάχες ανάμεσα στους Βυζαντινούς;**

2. Οι κάτοικοι της Πόλης υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό το νέο αυτοκράτορα.

3. Ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον Ιουστινιάνη την οργάνωση της άμυνας της Πόλης.

4. Το βυζαντινό κράτος το 15ο αιώνα

«Στα μέσα του 15ου αιώνα, το βυζαντινό κράτος ήταν η πρωτεύουσα του και λίγες ακόμη πόλεις. Οι Τούρκοι με τις κατακτήσεις τους είχαν δημιουργήσει ένα στρατιωτικό κλοιό γύρω της. Ουσιαστικά δεν υπήρχε κράτος. Μόνο η σκιά

του και η παράδοση της χιλιόχρονης ιστορίας του τού έδινε κάποια ζωή».

Γιάννης Κορδάτος,
*Τα τελευταία χρόνια της
βυζαντινής αυτοκρατορίας*

5. Η οικονομική κατάσταση του Βυζαντίου

«Η λατινική κατάκτηση, οι σταυροφορίες, η συγκέντρωση της γης στα χέρια των δυνατών και το ξάπλωμα των Τούρκων στη Μικρασία είχαν σταματήσει κάθε εμπορική και βιομηχανική κίνηση. Οι μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι της αυτοκρατορίας, από στεριά και θάλασσα, δεν ήταν πια στην κατοχή των Βυζαντινών. Και το

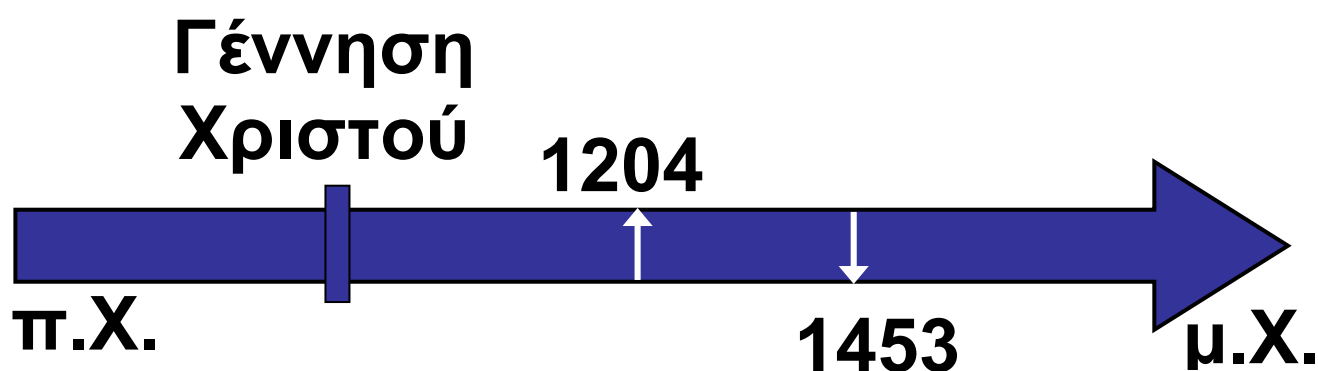
εμπόριο, που έκανε άλλοτε την Πόλη το οικονομικό κέντρο του κόσμου, τώρα είχε περάσει στα χέρια των Ιταλών».

**Γιάννης Κορδάτος,
*Τα τελευταία χρόνια
της βυζαντινής αυτοκρατορίας***

35. Οι Τούρκοι πολιορκούν την Κωνσταντινούπολη

Ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη και ζητά την παράδοσή της. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος οργανώνει την άμυνα με λίγους αποφασισμένους υπερασπιστές και αρνείται την παράδοση της πόλης και την υποδούλωση των κατοίκων της.

Ο νέος σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ διαβεβαίωσε τη βυζαντινή πρεσβεία, που παραβρέθηκε στην ενθρόνισή του στην Αδριανούπολη,

ότι θα σεβαστεί τις συνθήκες που ο πατέρας του είχε κάνει με τον Κωνσταντίνο Πλαιολόγο.

1. Ο Μωάμεθ Β΄

Από τον πρώτο χρόνο της διακυβέρνησης του όμως, όλες οι ενέργειες του έδειχναν πως προετοιμάζεται για την πολιορκία και την Άλωση της Πόλης, αφού:

- Ετοίμασε πολύ στρατό και τον εξόπλισε με σύγχρονα όπλα.**
- Ανέθεσε στον Ούγγρο μηχανικό Ουρβανό να κατασκευάσει εβδομήντα πυροβόλα κανόνια,**

όπλα πρωτόγνωρα για την εποχή, για να γκρεμίσει, αν χρειαστεί, τα τείχη της Πόλης.

- Την Άνοιξη του 1452, έχτισε στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου ένα τεράστιο φρούριο, το Ρούμελη Χισάρ¹. Το οχυρό ετοιμάστηκε σε λίγους μήνες και η φρουρά του έκανε έλεγχο σε όλα τα πλοία που περνούσαν τα στενά και τα φορολογούσε.

- Στη διάρκεια της ίδιας χρονιάς ναυπήγησε 150 πολεμικά πλοία και πολλά μικρότερα για μεταφορές προσώπων και εφοδίων.

Το Μάρτιο του 1453 ο τουρκικός στρατός, που ξεπερνούσε τις

¹ Ρούμελη Χισάρ: (στα τούρκικα) ευρωπαϊκό κάστρο. Απέχει 15 χιλιόμετρα από την Πόλη.

εξήντα χιλιάδες άνδρες, άρχισε να συγκεντρώνεται γύρω από τα τείχη. Ο στόλος κατέλαβε τα νησιά της Προποντίδας και περιπολούσε στα στενά, εμποδίζοντας κάθε πλοίο να φέρει εφόδια στην Πόλη. Κι ο ίδιος ο Μωάμεθ έστησε τη χρυσοϋφαντη σκηνή-στρατηγείο του απέναντι από την πύλη του Αγίου Ρωμανού, ανάμεσα σε χιλιάδες γενίτσαρους. Εκεί κοντά είχε στηθεί και το πιο μεγάλο από τα κανόνια του Ουρβανού, η Μπορμπάρδα, για να γκρεμίσει, αν χρειαζόταν, την πύλη και τα γύρω τείχη.

Στις 6 Απριλίου, ο Μωάμεθ έστειλε μήνυμα στον Κωνσταντίνο, ζητώντας του την παράδοση της πρωτεύουσας. Η απάντηση του αυτοκράτορα ήταν αρνητική κι αντάξια της χιλιόχρονης ιστορίας της Πόλης.

Την αρνητική απάντηση ακολούθησε καταιγίδα κανονιοβολισμών. Οι πολιορκητές ξεχύνονται προς τα τείχη. Στήνουν ξύλινους πύργους, σκάβουν λαγούμια² κάτω από τα τείχη χτυπούν με καταπέλτες, προσπαθούν να σκαρφαλώσουν με ανεμόσκαλες στις επάλξεις. Και οι πολιορκημένοι αποκρούουν τις επιθέσεις και καίνε τους πύργους και τους αναρριχώμενους με υγρό πυρ. Και όταν πέφτει η νύχτα, γυναίκες και παιδιά μεταφέρουν υλικά και οι τεχνίτες επισκευάζουν τα ρήγματα που άνοιξαν τα κανόνια στα τείχη.

Κοντά στους υπερασπιστές είναι ολημερίς και τους συντονίζει ο Ιουστινιάνης αλλά και ο ίδιος ο

²Λαγούμια: υπόγειες στοές κάτω από τα τείχη.

αυτοκράτορας, που τους εμπυχώνει. Καθώς περνούν οι μέρες όμως, τα τρόφιμα και τα εφόδια λιγοστεύουν. Αυτό το ξέρουν οι πολιορκημένοι, μα κανένας δεν το λέει φωναχτά. Κι όλοι έχουν την ελπίδα πως όπου να 'ναι θα φανεί κάποια βοήθεια από τη Δύση.

2. Η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης (Σκέψις Μακρυγιάννη, πίνακας Π. Ζωγράφου, 1836).

Στις 20 Απριλίου, ξημερώματα, οι ελπίδες των αποκλεισμένων

**ζωντανεύουν. Τρία μεγάλα γενοβέ-
ζικα καράβια και μια βυζαντινή
φορτηγίδα με κυβερνήτη το Φλα-
ντανελά, περνούν απαρατήρητα τα
στενά, φτάνουν στην Προποντίδα
και κατευθύνονται στον Κεράτιο,
φορτωμένα σιτάρι, εφόδια και
πολεμιστές. Οι Τούρκοι ξαφνιάζο-
νται και ρίχνονται πάνω τους να τα
προλάβουν πριν περάσουν την
αλυσίδα. Στη σκληρή ναυμαχία που
ακολούθησε, τα χριστιανικά
καράβια νίκησαν και μπήκαν στον
ελεύθερο ακόμη Κεράτιο. Το
γεγονός αυτό εμπύχωσε τους
πολιορκημένους, που δέχτηκαν
σαν ήρωες τους νικητές. Εξόργισε
όμως το Μωάμεθ, που τιμώρησε
σκληρά το ναύαρχό του και πήρε
νέα μέτρα, πιο σκληρά για την
πολιορκία και την άλωση της
Πόλης.**

3. Οι Βυζαντινοί αρνούνται να παραδοθούν

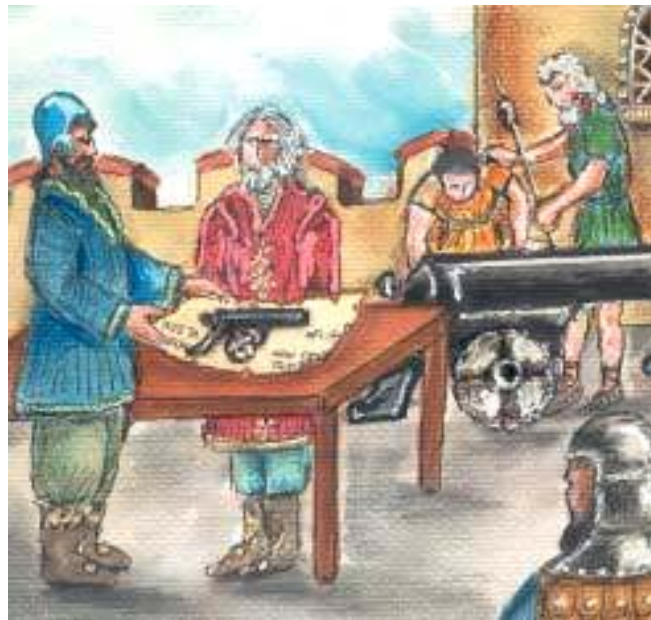
«Σύμφωνα με εντολή του προφήτη, οι Μουσουλμάνοι έπρεπε, πριν αρχίσουν επίθεση, να ειδοποιούν τους αντιπάλους αν θέλουν να παραδοθούν, γιατί αλλιώς θα έσφαζαν και θα σκότωναν ανθρώπους και θα χαλούσαν εκκλησίες και σπίτια. Γι' αυτό και ο σουλτάνος Μωάμεθ, πριν αρχίσει η πολιορκία της Πόλης, έστειλε το Μαχμούτ Πασά στον Τεκύρ³ και ζήτησε την παράδοσή της. Οι άπιστοι όμως, επειδή ήξεραν πως τα κάστρα τους ήταν γερά και μεγάλα και είχαν κιόλας πολύ στρατό να τα φυλάει, δε δέχτηκαν καν τις προτάσεις του

³ Τεκύρ: αυτοκράτορας στα τουρκικά.

και έδιωξαν το Μαχμούτ».

Εβλιγιά Τσελεμπή
(Τούρκος περιηγητής, 17ος αι)

- Πώς οργάνωσε ο Μωάμεθ την πολιορκία της Πόλης;
- Πώς αντιμετώπισαν οι Βυζαντινοί την υπεροχή της Άλωσης σε στρατό και πολεμικά μέσα;

4. Ο Ούγγρος μηχανικός Ουρβανός ανέλαβε την κατασκευή κανονιών για την πολιορκία της Πόλης

5. Προτάσεις του Μωάμεθ στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, για την παράδοση της Πόλης

ΜΩΑΜΕΘ: Αν θέλεις, μπορείς να παραδώσεις την Πόλη και να πας όπου επιθυμείς με τους άρχοντες και τα υπάρχοντά σου. Και κανείς από τους υπηκόους σου δε θα πάθει κακό από εμάς. Αν όμως αντισταθείτε και τη ζωή και τα υπάρχοντά σου θα χάσετε και οι κάτοικοι θα αιχμαλωτιστούν και θα διασπαρθούν σε όλη τη γη.

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ: Πιο πάνω από τη ζωή είναι η τιμή του ανθρώπου. Κι εμείς όλοι, κρατώντας το σταυρό και τ' άρματα στα χέρια, ομόγνωμα και λεύτερα απαντούμε: **Δεν παραδίνουμε την Πόλη. Τη ζωή**

μας πήραμε απόφαση να δώσουμε, απροσκύνητα για λευτεριά στο χώμα ετούτο πολεμώντας. Καλός για το χατίρι της κι ο χάρος.

**Δούκας (ιστορικός της Άλωσης)
(ελεύθερη απόδοση,
N. Καζαντζάκης).**

6. Ο Μωάμεθ έχτισε στο Βόσπορο ένα φρούριο, το Ρούμελη Χισάρ, για να ελέγχει τα πλοία που πήγαιναν προς την Κωνσταντινούπολη.

36. Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους

Η πολιορκία στενεύει και η αγωνία των πολιορκημένων μεγαλώνει. Ο Μωάμεθ κάνει νέες προτάσεις για παράδοση, αλλά η απάντηση των Βυζαντινών είναι αρνητική. Οι Τούρκοι κάνουν τη μεγάλη επίθεση και η Πόλη πέφτει στα χέρια τους.

Το πέραςμα των τεσσάρων караβιών στον Κεράτιο όργισε πολύ το Μωάμεθ που αποφάσισε να στενέψει την πολιορκία. Με ένα τολμηρό σχέδιο πέρασε, σε μια νύχτα, 70 καράβια από το Βόσπορο στον Κεράτιο, σέρνοντάς τα εννιά χιλιόμετρα στη στεριά πίσω από το λόφο του Γαλατά, πάνω σε δρόμο στρωμένο με κορμούς

δένδρων, χωρίς να πάρει είδηση κανείς. Μετά απ' αυτό, ο Κεράτιος κόλπος έγινε δικός του και η Πόλη κλείστηκε ολόγυρα από στεριά και θάλασσα.

**1. Ο Μωάμεθ παρακολουθεί το πέρασμα των καραβιών στον Κεράτιο από τη στεριά.
(Πίνακας του Φαούστο Ζονάρο, Κωνσταντινούπολη, Παλάτι Ντολμαμπαχτσέ, 1908).**

Το επόμενο πρωί οι πολιορκημένοι δεν πίστευαν στα μάτια τους. Η

νίκη του Φλαντανελά ξεχάστηκε κι όλοι τώρα μιλούσαν με αγωνία για το νέο απίστευτο γεγονός. Αυτή την ώρα διάλεξε κι ο Μωάμεθ να στείλει για δεύτερη φορά προτάσεις στον Κωνσταντίνο, δίνοντας παράλληλα διαταγή κανείς να μην επιτεθεί στην Πόλη, πριν από την απάντηση του αυτοκράτορα. Κι αυτή τη φορά όμως η απάντηση των Βυζαντινών ήταν αρνητική.

Ο διάλογος αυτός ήταν και ο τελευταίος ανάμεσα στους δυο αντιπάλους. Ο κλοιός των πολιορκητών στένεψε. **«Ούτε πουλί πετούμενο δε μπορούσε πια να μπει στην Πόλη»**. Ξημερώματα της 29ης Μαΐου, ημέρα Τρίτη, άρχισε η μεγάλη επίθεση. Τις ομοβροντίες των κανονιών σκεπάζει ο αχός του πιο μεγάλου από αυτά της μπόμπάρδας, που χτυπά και ραγίζει

**τον πύργο του Αγίου Ρωμανού.
Χιλιάδες πολιορκητές ορμούν στα
τείχη, στα λαγούμια και στη βαθιά
τάφρο, αφηφώντας το θάνατο. Και
οι πολιορκημένοι, όλοι, πολεμούν
αδιάκοπα και αποκρούουν τις
επιθέσεις.**

2. Ο Μωάμεθ έξω από την Κωνσταντινούπολη.

**Στην κρίσιμη ώρα ανοίγουν οι
κρυφές καταπακτές των δεξαμενών
και πλημμυρίζουν με νερό την
τάφρο και τα λαγούμια. Χιλιάδες**

επιτιθέμενοι παγιδεύονται εκεί κι αφανίζονται. Μα κι αυτούς που σκαρφαλώνουν με γάντζους και ανεμόσκαλες στα τείχη τούς περιμένουν οι υπερασπιστές. Το μέτωπο της επίθεσης κλονίζεται. Κανείς όμως δεν γυρίζει πίσω.

Η επίθεση κρατά όλη τη μέρα και οι συγκρούσεις είναι σκληρές κι από τα δύο μέρη. Ο ήλιος γέρνει προς τη δύση και όλα δείχνουν πως η Πόλη θα σωθεί κι αυτή τη φορά. Τότε όμως στο μεγάλο πύργο πληγώνεται ο Ιουστινιάνης. Οι σύντροφοί του τον απομακρύνουν για να του δώσουν τις πρώτες βοήθειες. Η λαβωματιά του όμως είναι βαριά και τον μεταφέρουν στο πλοίο του. Η κακή είδηση διατρέχει τα τείχη και παγώνει τους υπερασπιστές. Και καθώς όλοι ρωτούν και αναρωτιούνται για τον

Ιουστινιάνη μια καινούρια είδηση τους μαρμαρώνει: «Οι Τούρκοι μπήκαν στην Πόλη! Η πόλη κυριεύτηκε!». Κι αυτό δεν είναι ψέμα.

3. Ο Ιουστινιάνης πληγώνεται

Από την Κερκόπορτα, μια μικρή πύλη του εσωτερικού τείχους, που βρέθηκε ανοιχτή, μπήκε στην Πόλη μια μεγάλη ομάδα γενιτσάρων. Χτύπησαν πισώπλατα τους υπερασπιστές κι άνοιξαν κάποιες από τις μεγάλες πύλες των τειχών. Τα πλήθη των πολιορκητών όρμησαν

ακράτητα στην Πόλη και στις επάλξεις. Κι εκεί έγιναν μάχες σκληρές σώμα με σώμα.

Ο αυτοκράτορας, την ώρα αυτή ήταν στα τείχη, στην Πύλη του Αγίου Ρωμανού, και συντόνιζε τους υπερασπιστές. Ρίχτηκε στη μάχη και πολέμησε τους εισβολείς, πρώτος ανάμεσα στους πρώτους. Κι έπεσε εκεί ηρωικά, ανάμεσα στους συντρόφους του.

Ήταν 29 Μαΐου 1453, ημέρα Τρίτη.

Ο ήλιος είχε βασιλέψει. Και η Πόλη δεν ήταν πια βασιλεύουσα.

■ Τι σήμαινε για τους Βυζαντινούς και τι για τους Τούρκους το πέρασμα των караβιών στον Κεράτιο από το δρόμο της στεριάς;

■ Τι μπορεί να συνέβη και να έμεινε ανοιχτή η Κερκόπορτα;

4. Ο τελευταίος διάλογος Μωάμεθ Β' και Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου.

ΜΩΑΜΕΘ: Άφησε μου την Πόλη, πριν πάθει μεγάλο κακό, και φύγε ειρηνικά με όλους τους άρχοντες και τα υπάρχοντά σας. Πήγαινε να κυβερνήσεις το Μοριά και στους αδελφούς σου εγώ θα δώσω άλλες επαρχίες. Και θα παραμείνουμε φίλοι. Όσοι θελήσουν να μείνουν στην Πόλη, κανείς δε θα πάθει κακό από κανέναν.

Κωνσταντίνος: Το να σου παραδώσω την Πόλη δεν είναι έργο δικό μου ούτε κανενός άλλου από όσους κατοικούμε σ' αυτή. Κοινή απόφα-

σή μας είναι πεθάνουμε και να μη λυπηθούμε τη ζωή μας. Αν όμως λύσεις την πολιορκία και αποχωρήσεις, δεχόμαστε να σου καταβάλουμε ετήσιο φόρο, και πάνω από τις δυνάμεις μας. Και άλλα θέματα να συζητήσουμε, εάν αποδεχθείς ειρήνη.

ΜΩΑΜΕΘ: Δεν είναι δυνατό σε μένα ν' αποχωρήσω. Ή παίρνω τώρα την Πόλη ή με παίρνει αυτή, ζωντανό ή νεκρό.

Δούκας (ιστορικός της Άλωσης)

Η Άλωση της Πόλης στη λογοτεχνία

5. Οι τελευταίες ώρες της Πόλης.

«...Στο μεταξύ σκαρφάλωσαν στο κάστρο ένα σμάρι Τούρκοι και πηδήσανε στην τάπια¹. Η καστρόπορτα άνοιξε και η μερμηγκιά χίμηξε μέσα με φοβερή οχλοβοή. Εκείνη την ώρα ακούστηκε μια σπαραχτική φωνή: «Η Πόλις εάλω!», «Η Πόλη πάρθηκε!».

Ο βασιλέας κέντησε τ' άλογο του κι έδραμε² κατά το μέρος που γινότανε ο θρήνος. Μα το τουρκομάνι φούσκωνε κι έσπρωχνε μπροστά τους λιγοστούς χριστιανούς.

¹ τάπια: επάλξεις, η κορυφή του τείχους.

² έδραμε: έτρεξε γρήγορα.

Τότες ο Κωνσταντίνος έπεσε μέσα στο πλήθος, με το σπαθί στο χέρι, κι έτρεχε σαν ποταμός το αίμα από τα χέρια και τα ποδάρια του. Πλάι του πολεμήσανε και σκοτωθήκανε ο Φραγκίσκος Τολέδος, ο Θεόφιλος Παλαιολόγος, ο Γιάννης Δαλμάτης και άλλοι χριστιανοί στρατιώτες. Εκεί παρέδωσε την ψυχή του και ο μάρτυρας βασιλιάς, κρίζοντας με δάκρυα:

«Δεν υπάρχει ένας χριστιανός να πάρει την κεφαλή μου!».

Φ. Κόντογλου, *Νέα Εστία*.

5.α. Η Άλωση της Πόλης (Πίνακας του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου, 1930)

6. Μια διαφορετική μαρτυρία για την Άλωση της Πόλης.

α. «...Μόλις άνοιξαν οι πύλες του κάστρου ο Σουλτάν Μεχμέτ³ μπήκε στην Πόλη με 70-80 χιλιάδες στρατό και τράβηξε ίσια προς το Παλάτι του Κωνσταντίνου. Εκεί όμως βρίσκονταν κάμποσες χιλιάδες στρατιώτες Ρωμαίοι⁴ αποφασισμένοι να το φυλάξουν. Γι' αυτό έγινε εκεί μεγάλη μάχη, για το πάρσιμο του Παλατιού. Σ' αυτή τη μάχη σκοτώθηκε κι ο αυτοκράτορας. Το νεκρό σώμα του όμως δε βρέθηκε ποτέ. Το πήραν οι άπιστοι και το

³Σουλτάν Μεχμέτ: Ο Μωάμεθ Β΄, ο Πορθητής.

⁴Ρωμαίοι: Έτσι ονομάζονταν τότε οι Βυζαντινοί.

παράχωσαν στο Σολού Μοναστήρ⁵.
Κι ως τώρα οι Ρωμαίοι διηγούνται
πολλά και θαυμαστά γι' αυτόν».

β. «... Ύστερα ο Πορθητής πήγε
στην Αγιά Σοφιά. Μα όσοι ήταν με-
σα στην εκκλησία και από τα γύρω
σπίτια άρχισαν να τουφεκούν και
να ρίχνουν βόμβες και υγρή φωτιά
ενάντια στους στρατιώτες του
Ισλάμ και ν' αντιστέκονται πολύ. Γι'
αυτό ο πόλεμος μέσα στην Πόλη
βάσταξε τρεις μέρες και την τρίτη
μέρα έπεσε η Αγιά Σοφιά».

Εβλιγιά Τσελεμπή
(Τούρκος περιηγητής, 17ος αι.).

⁵Σολού Μοναστήρ: Η Μονή
Περιβλέπτου ή Εκσιαλή σήμερα.

7. Θρήνος του Πόντου για την Άλωση της Πόλης

Ένα πουλί, καλό πουλί
έβγαιν' από την Πόλη,
ουδέ σ' αμπέλια κόνεψε¹,
ουδέ σε περιβόλια
μόνο πήγε κι εκόνεψεν
εις του Ηλιού² το κάστρο.
Έσειξε³, το 'να του φτερό,
στο αίμα βουτηγμένο,
έσειξε τ' άλλο του φτερό,
χαρτίν είχε γραμμένο.
Να το διαβάσει δε μπορεί,
ουδ' ο Μητροπολίτης!
Κι ένα παιδί, καλό παιδί
έρχεται κι αναγνώθει,

¹ κόνεψε: κάθισε, σταμάτησε.

² κάστρο του Ηλίου: κάστρο της περιοχής του Πόντου.

³ έσειξε: τίναξε, κούνησε.

**7.α. Κωνσταντίνος
Παλαιολόγος**
(*Βυζαντινή μικρογραφία,
βιβλιοθήκη Estense,
Μόντενα*).

ΣΤ. Ανακεφαλαίωση (28 - 36)

Το Βυζάντιο άρχισε να παρακμά-
ζει επειδή:

- Παραχώρησε προνόμια στους ξένους.
- Καταπάτησε το νόμο του Αλληλέγγυου.
- Εμφανίστηκαν νέοι εχθροί, οι Σελτζούκοι στην Ανατολή και οι Νορμανδοί στη Δύση.
- Οι Φράγκοι σταυροφόροι κατέλαβαν την Πόλη, το 1204.

Το 1261, στα χρόνια της βασιλεί-

ας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, η Πόλη απελευθερώθηκε. Τα εσωτερικά προβλήματα και οι εμφύλιες διαμάχες όμως παρέμειναν. Και οι εχθροί του Βυζαντίου εξακολούθησαν να είναι πολλοί και επικίνδυνοι.

Τη δύσκολη κατάσταση των Βυζαντινών την εκμεταλλεύτηκαν οι Οθωμανοί Τούρκοι και κατέλαβαν πολλές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο τελευταίος Αυτοκράτορας του Βυζαντίου, προσπάθησε να σώσει την Πόλη. Πήρε πολλά μέτρα να περιορίσει τα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα. Όμως δεν τα κατάφερε. Η πόλη κυριεύτηκε το 1453 από τους Οθωμανούς, παρά τη γενναία αντίσταση του αυτοκράτορα και των υπερασπιστών της.

Ζ. ΘΕΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Έφιπποι βυζαντινοί αυτοκράτορες
μπροστά στην τειχισμένη Πόλη¹
Ελεφαντοστέινη κοσμηματοθήκη
10ου -11ου αιώνα (θησαυρός
καθεδρικού ναού Tzoyes, της
Γαλλίας)

¹ Η πόλη (προσωποποιημένη)
αναμένει στην ανοιχτή Πύλη να
προσφέρει το στέμμα σε έναν απ'
αυτούς.

**Παράσταση με κυνήγι λιονταριού
(από άλλη πλευρά της ίδιας
κοσμηματοθήκης)**

**Το έργο μεταφέρθηκε στη Γαλλία
μετά την άλωση της Πόλης, το 1204.**

37. Η βυζαντινή Κύπρος

Η συμβολή της Κύπρου στην αναχαίτιση των εχθρών του Βυζαντίου ήταν μεγάλη. Στο έδαφος της έγιναν σκληρές πολεμικές συγκρούσεις και το νησί γνώρισε μεγάλες καταστροφές. Με ιδιαίτερη συνθήκη το νησί ανακηρύχτηκε «ουδέτερο και αυτοδιοικούμενο».

Στην Κύπρο κατοικούσαν Έλληνες από τα μυκηναϊκά χρόνια¹. Στα αρχαία χρόνια το νησί είχε ιδιαίτερη ανάπτυξη και διατηρούσε συχνές εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, της Αιγύπτου και της Μεγάλης Ελλάδας. Στα ρωμαϊκά

¹ Αυτό βεβαιώνουν αρχαιολογικές και ιστορικές πηγές.

χρόνια, ακολουθώντας τη μοίρα των άλλων ελληνικών περιοχών, κατακτήθηκε και κυβερνήθηκε από Ρωμαίους διοικητές.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος εκτίμησε ιδιαίτερα τη στρατηγική θέση² της Κύπρου και φρόντισε για την αξιοποίησή της. Έχτισε την κατεστραμμένη από σεισμό αρχαία πρωτεύουσα της Σαλαμίνα και την ονόμασε Κωνσταντία³. Όρισε ακόμη Βυζαντινό αξιωματούχο για τη διοίκηση του νησιού και τοποθέτησε ενισχυμένη φρουρά και ναυτική δύναμη για την ασφάλειά του. Την Κύπρο επισκέφτηκε και η μητέρα

² Προσφέρεται για το σύντομο πέρασμα στις νότιες ακτές της Μικράς Ασίας και της Συρίας.

³ Ήταν χτισμένη κοντά στη σημερινή πόλη Αμμόχωστο.

του, Αγία Ελένη, όταν γύριζε από τα Ιεροσόλυμα και ίδρυσε εκεί ναό.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων του νησιού ήταν η γεωργία. Σιτάρι, λάδι, κρασί, μαστίχα, αρωματικά φυτά και μέλι ήταν τα πιο σημαντικά από τα προϊόντα τους. Πολλοί από τους κατοίκους των παραλίων ασχολούνταν με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Σημαντική πηγή πλούτου ακόμη αποτελούσαν τα ορυχεία χαλκού και αργύρου, που λειτουργούσαν εκεί από τα μυκηναϊκά χρόνια.

Η Κύπρος δέχτηκε πρώτη την επίθεση των Αράβων, κατά τη ναυτική επέκτασή τους στα μέσα του 7ου αιώνα. Παρά την αντίσταση του πληθυσμού και των βυζαντινών πλοίων που στάθμευαν εκεί, κατέλαβαν την πρωτεύουσά της, λεηλάτησαν το νησί και κατέλυσαν

**τις βυζαντινές αρχές. Έβαλαν
αραβικές φρουρές στις 14 μεγάλες
πόλεις του νησιού κι εγκατέστησαν
σ' αυτές αραβόφωνους
πληθυσμούς από τις κατακτημένες
περιοχές της Συρίας.**

**1. Το κάστρο της Καντάρας στον
Πενταδάχτυλο. Οι συχνές αραβικές
επιδρομές ανάγκαζαν τους κατοί-
κους της Κύπρου να καταφεύγουν
σε οχυρωμένα μέρη του νησιού για
να σωθούν.**

Το γεγονός αυτό ήταν βαρύ πλήγμα για το Βυζάντιο, επειδή η Κύπρος, μετά την απώλεια της Συρίας και της Παλαιστίνης, ήταν θέση «κλειδί», «ναυτικός προμαχώνας» και ορμητήριο των Βυζαντινών στην ανατολική Μεσόγειο. Γι' αυτό ο βυζαντινός στόλος επανήλθε καλύτερα οργανωμένος, ανακατέλαβε το νησί και ανάγκασε τους Άραβες ν' αποχωρήσουν.

Οι συγκρούσεις Αράβων και Βυζαντινών όμως στο χώρο του νησιού επαναλήφθηκαν πολλές φορές και είχαν ως αποτέλεσμα τις συχνές καταστροφές και λεηλασίες των περιουσιών, αλλά και τη σφαγή ή την αιχμαλωσία των κατοίκων του. Κι επειδή ο κίνδυνος αυτός ήταν αδιάκοπος, οι Κύπριοι ζήτησαν κι από τους δυο αντιμαχόμενους να δεχτούν την

**ουδετερότητα του νησιού,
αναλαμβάνοντας την υποχρέωση
να πληρώνουν έναν ετήσιο φόρο
υποταγής και στους δύο.**

**Οι αντίπαλοι δέχτηκαν την
πρόταση και την επικύρωσαν με
συνθήκη ειρήνης. Σύμφωνα μ' αυτή,
την εξουσία διοίκησης του νησιού
είχε ο χριστιανός Αρχιεπίσκοπος
και ένα συμβούλιο εκπροσώπων
του λαού από τις 14 περιφέρειές
του. Αυτός ο τρόπος αυτοδιοίκησης
του νησιού κράτησε, με μικρές
διακοπές, τριακόσια περίπου
χρόνια, ως το 965 μ.Χ. Τότε ο
Νικηφόρος Φωκάς νίκησε τους
Άραβες, απελευθέρωσε τη
Μεσόγειο από τους Σαρακηνούς
πειρατές και ενσωμάτωσε ξανά την
Κρήτη και την Κύπρο στο
βυζαντινό κράτος.**

Στη διάρκεια της τρίτης Σταυροφορίας, το 1191, η Κύπρος κατακτήθηκε από τους Σταυροφόρους. Την κυβέρνησαν οι Φράγκοι και οι Βενετοί μέχρι το 1571, χρονιά που την κατέλαβαν οι Τούρκοι. Εκείνη την εποχή χτίστηκαν οι εντυπωσιακοί καθεδρικοί ναοί της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία και του Αγίου Νικολάου στην Αμμόχωστο, που ακολουθούν τη γοτθική αρχιτεκτονική της Δύσης.

2. Τα προνόμια της Κύπρου στα βυζαντινά χρόνια

Το 448 μ.Χ. ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Ζήνων παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο της Κύπρου το προνομιακό δικαίωμα να φορεί στις εκκλησιαστικές τελετές πορφυρά άμφια, να υπογράφει με κόκκινο

μελάνι, να κρατεί αυτοκρατορικό σκήπτρο, αντί ποιμαντορικής ράβδου, και να ασκεί κοσμική εξουσία στο νησί.

Τα αυτοκρατορικά αυτά προνόμια της εκκλησίας σεβάστηκαν, στους αιώνες που ακολούθησαν, όλοι σχεδόν οι κατακτητές του νησιού και εξακολουθούν να διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Ιστορία τον Ελληνικού Έθνους
(Εκδοτική Αθηνών)

3. Ψηφιδωτή εικόνα, από την Παναγία την Αγγελόκτιστη, στο Κίτιο της Κύπρου

4. Οι θετικές πλευρές της ουδετερότητας

Η συνθήκη Βυζαντινών και Αράβων για την ουδετερότητα της Κύπρου υποχρέωνε και τους δύο να μην επεμβαίνουν στα θέματα διοίκησης και λατρείας των κατοίκων του νησιού. Η συμφωνία αυτή :

- προφύλαξε τους Κύπριους χριστιανούς από τον εξισλαμισμό,**
- εμπόδισε τη μεταφορά της εικονομαχικής διαμάχης των Βυζαντινών στην Κύπρο,**
- έκανε το νησί καταφύγιο πολλών εικονολατρών που είχαν διωχθεί από το Βυζάντιο ή χριστιανών από τις αραβοκρατούμενες γειτονικές περιοχές και**
- βοήθησε τη συνέχιση της εικονογραφίας, που είχε διακοπεί στο Βυζάντιο.**

38. Η διπλωματία των Βυζαντινών

Οι Βυζαντινοί εξασφάλιζαν την ειρηνική συνύπαρξη με τους γειτονικούς τους λαούς με πολλούς διπλωματικούς τρόπους. Αυτοί οι τρόποι όμως ήταν αποδοτικοί, όσο το κράτος τους ήταν οικονομικά και στρατιωτικά ακμαίο.

Γύρω από τα σύνορα του βυζαντινού κράτους ζούσαν πολλοί λαοί, που συχνά φέρονταν εχθρικά απέναντί του. Αυτό του δημιουργούσε συχνά κινδύνους και έπρεπε να είναι διαρκώς έτοιμο να τους αντιμετωπίσει. Γι' αυτό, από τη μεταφορά της πρωτεύουσας, οι αυτοκράτορες είχαν πάρει σειρά από αμυντικά μέτρα που περιόριζαν αυτούς τους κινδύνους.

Επειδή όμως οι πόλεμοι, σε όλες τις εποχές, δε λύνουν τα προβλήματα αλλά συχνά δημιουργούν περισσότερα, οι Βυζαντινοί φρόντιζαν να διατηρούν ειρηνικές σχέσεις με τους γείτονές τους με πολλούς τρόπους και ιδιαίτερα με τη διπλωματία¹. Έτσι από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια² οι αυτοκράτορες:

- Έκαναν συμμαχίες ή υπέγραφαν συνθήκες ειρήνης με κάποιους γειτονικούς λαούς, για ν' αντιμετωπίσουν ανενόχλητοι κάποιους άλλους.

¹ διπλωματία: όλες οι ενέργειες που κάνει μια χώρα προς τα άλλα κράτη, για να προωθήσει ή να διαφυλάξει τα συμφέροντά της, χωρίς να καταφύγει στα όπλα.

² βυζαντινά χρόνια: 330μ.Χ-1453μ.Χ.

- Κατέβαλλαν σε ορισμένους από αυτούς χρήματα, με τον όρο να μην επιτίθενται οι ίδιοι ή να εμποδίζουν άλλους να βλάπτουν το Βυζάντιο.
- Πρόσφεραν φιλοξενία στους άρχοντες και στους πρεσβευτές των συμμαχικών χωρών.
- Συνόδευαν τις συμφωνίες τους με πλούσια δώρα και τιμητικούς βυζαντινούς τίτλους.
- Δέχονταν τα παιδιά των ξένων αρχόντων ή των αξιωματούχων τους να σπουδάσουν, συχνά δωρεάν, στα βυζαντινά σχολεία ή πανεπιστήμια.
- Έκαναν ιδιαίτερες συμφωνίες για την προστασία των εμπορικών δρόμων και των προϊόντων που μεταφέρονταν από άλλες χώρες στο Βυζάντιο.

Οι Βυζαντινοί προστάτευαν τους ξένους εμπόρους και τους επισκέπτες της χώρας τους. Σε κάποιους από αυτούς μάλιστα (*Ρώσους, Βενετούς, Γενουάτες*) είχαν παραχωρήσει ιδιαίτερες περιοχές για τη διαμονή τους στην Πόλη και προνόμια για τις εμπορικές τους δραστηριότητες.

1. Οι Βυζαντινοί προστάτευαν τους ξένους εμπόρους.

Την Κωνσταντινούπολη επισκέπτονταν ακόμη άνθρωποι από κάθε

περιοχή του κόσμου. Πολλοί από αυτούς μάθαιναν και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, για να επικοινωνούν με τους Βυζαντινούς αλλά και για να συνεννοούνται μεταξύ τους.

Οι Βυζαντινοί ήταν καλά πληροφορημένοι για τις γειτονικές τους χώρες από δικούς τους ανθρώπους που έφταναν στην Πόλη ως επισκέπτες, έμποροι, μισθοφόροι ή στρατιωτικοί φυγάδες. Επίσημες κρατικές αποστολές ακόμη, με ειδικούς και διερμηνείς, επισκέπτονταν συχνά τις άλλες χώρες για να προετοιμάσουν ή να ολοκληρώσουν τις συμφωνίες τους με το Βυζάντιο. Οι πρεσβευτές αυτών των αποστολών έφερναν μαζί τους, εκ μέρους του αυτοκράτορα, πολύτιμα δώρα, κοσμήματα και μεταξωτά για τους άρχοντες και

τους αξιωματούχους της ξένης χώρας.

Στις αποστολές αυτές μετείχαν συχνά και ιεραπόστολοι, οι οποίοι φρόντιζαν για τον εκχριστιανισμό αυτών των λαών. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα οι ιερωμένοι αυτοί αποδείχτηκαν και ικανοί διπλωμάτες, που βοήθησαν στην ειρηνική συνύπαρξη των λαών αυτών με τους Βυζαντινούς.

Σημαντική πλευρά της βυζαντινής διπλωματίας, τέλος, αποτελούσαν οι γάμοι ανάμεσα σε βυζαντινές πριγκίπισσες και σε ξένους ηγεμόνες. Οι γάμοι αυτοί, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνέβαλλαν στην ειρήνη και τη συνεργασία ανάμεσα στους λαούς και οι πριγκίπισσες αυτές γίνονταν οι καλύτεροι πρεσβευτές του Βυζαντίου στις νέες πατρίδες τους.

2. Η διπλωματία «των ξένων όπλων»: Το ιππικό των Ρώσων κυνηγά τους Βουλγάρους. Η εικόνα αναφέρεται στην περίοδο που οι Ρώσοι συνεργάστηκαν

με τους Βυζαντινούς εναντίον των Βουλγάρων (δες κεφάλαιο 22) (Μικρογραφία από βουλγαρικό χειρόγραφο, Βιβλιοθήκη Βατικανού).

■ Ποιους διπλωματικούς τρόπους χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί για να διατηρούν ειρηνικές σχέσεις με τους γειτονικούς και τους άλλους λαούς;

■ Γιατί οι βυζαντινοί συνόδευαν τις αποστολές τους με πολύτιμα δώρα; Συνηθίζεται κάτι ανάλογο σήμερα;

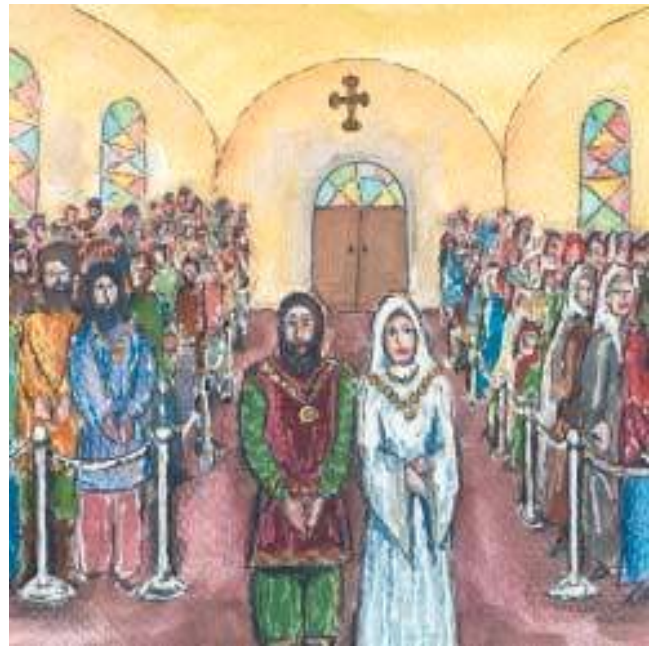
3. Ξενιτεμένες βυζαντινές Πριγκίπισσες

«Στην πολιτική δράση των βυζαντινών ξεχωριστή θέση έχουν οι γυναίκες- πριγκίπισσες, που πήγαιναν σε μακρινές χώρες για να γίνουν γυναίκες των αρχηγών ή των αρχόντων τους. Η θυσία αυτών των γυναικών, που άφηναν το θαύμα του Βοσπόρου και τον πλούτο της βυζαντινής αυλής για να πάνε σε ξένες και συχνά αφιλόξενες

χώρες ήταν πολύ μεγάλη. Πήγαιναν όμως. Και άπειρες φορές η στάση τους και η δική τους θυσία έσωσε τη Θεοφύλακτη Πόλη από ολόκληρες βαρβαρικές επιδρομές».

**Ρόζα Ιμβριώτη,
Η γυναίκα στο Βυζάντιο**

**3.α. Γάμος
βυζαντινής
πριγκίπισσας
με ξένο ηγεμόνα**

4. Η διπλωματία του χρήματος

**Ο Ιουστινιανός, για να εισβάλει
απερίσπαστος στη Δύση, υπέγρα-**

ψε συνθήκες ειρήνης με τους Πέρσες και «μικρές συμμαχίες» με άλλους λαούς των ανατολικών και των βορείων συνόρων, ασύμφορες οικονομικά για το Βυζαντινό κράτος. Κάποιες μάλιστα έκαναν τέτοιες παραχωρήσεις προς αυτούς, ώστε εκτός από την οικονομία έβλαψαν σοβαρά το γόητρο του κράτους και του ίδιου του αυτοκράτορα.

Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων*

39. Η γυναίκα στη βυζαντινή κοινωνία

Η ζωή της γυναίκας στο Βυζάντιο επηρεαζόταν από τους νόμους και τις συνήθειες της εποχής, που την ήθελαν κατώτερη από τον άνδρα. Με την επίδραση του χριστιανισμού και την πάροδο του χρόνου όμως η θέση των γυναικών βελτιώθηκε και η παρουσία τους στην κοινωνική ζωή του Βυζαντίου ήταν σημαντική.

Στην πρώτη βυζαντινή περίοδο η νομοθεσία για τη γυναίκα παρέμεινε ίδια με τη ρωμαϊκή και συμπληρώθηκε με τις συνήθειες που βρήκε στην ανατολική αυτοκρατορία, μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στο Βυζάντιο. Οι συνήθειες αυτές ήθελαν τη γυναίκα να μένει διαρκώς στο σπίτι.

Ενάρετη θεωρούσαν την ανύπαντρη που ήταν υπάκουη στον πατέρα της και την παντρεμένη που ήταν υποταγμένη στον άνδρα της.

Η νομοθεσία του Ιουστινιανού όμως, επηρεασμένη από το χριστιανικό λόγο και την επιμονή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, έδωσε αρκετά δικαιώματα στη γυναίκα μέσα στην οικογένεια και όρισε το γάμο ως «κοινωνία θείου και ανθρωπίνου Δικαίου».

Όπως αναφέρθηκε και αλλού¹, τα κορίτσια δεν πήγαιναν στο σχολείο. Έμεναν κοντά στη μητέρα τους και βοηθούσαν στις εργασίες του σπιτιού. Πλάι της ασκούσαν στη μαγειρική και στη φροντίδα των μικρότερων αδελφών τους. Μάθαιναν ακόμη να υφαίνουν, να

¹ Δες κεφάλαιο 12.

κεντούν και να πλέκουν. Οι μητέρες που ήξεραν γράμματα, μάθαιναν στις κόρες τους ανάγνωση, γραφή τραγούδια του λαού και ψαλμούς της εκκλησίας.

1. Γυναίκες σε θρησκευτική πομπή την εποχή του Ιουστινιανού (Ψηφιδωτή τοιχογραφία, Άγιος Απολλινάριος, Ραβέννα).

Η πιο συχνή έξοδος τους από το σπίτι ήταν η μετάβασή τους στην εκκλησία, με τη συνοδεία των γονιών τους. Κι εκεί όμως παρακο-

λουθούσαν τη λειτουργία από ξεχωριστό χώρο, το γυναικωνίτη. Έπαιρναν ακόμη μέρος στις οικογενειακές και τις τοπικές γιορτές, στις οποίες έβρισκαν ευκαιρία να χορέψουν και να διασκεδάσουν. Με τη συγκατάθεση των ανδρών ή των γονιών τους πολλές Βυζαντινές πήγαιναν στα δημόσια λουτρά της Πόλης.

Μητέρα μαθαίνει ανάγνωση και γραφή στην κόρη της.

Η νόμιμη ηλικία του γάμου για τις γυναίκες άρχιζε στα δώδεκα χρόνια και για τους άνδρες στα δεκατέσσερα. Για το γάμο των κοριτσιών ήταν

απαραίτητη η συγκατάθεση του πατέρα. Αν αυτός δε ζούσε, τη φροντίδα αυτή είχαν η μητέρα και οι μεγαλύτεροι αδελφοί τους.

Παρά τα εμπόδια των νόμων και των παραδόσεων, που όριζαν ότι **«δεν επιτρέπεται στις γυναίκες να καθίζουν στο εργαστήριο, να πωλούν και να αγοράζουν»**, πολλές γυναίκες σταδιοδρόμησαν σε επαγγέλματα της αγοράς και ιδιαίτερα σε όσα είχαν σχέση με τα υφάσματα. Οι βυζαντινές πηγές μιλούν ακόμη για γυναίκες ιατρούς, μαίες, «δασκάλες κόμμωσης και ραπτικής», αλλά και ιδιοκτήτριες καταστημάτων τροφίμων.

Οι γυναίκες των αρχοντικών οικογενειών είχαν σημαντική παρουσία στην κοινωνική ζωή του Βυζαντίου. Πολλές από αυτές διακρίθηκαν ως αυτοκράτειρες και

έπαιξαν ξεχωριστό πολιτικό ρόλο, πλάι στους άνδρες ή τους γιους τους. Τέτοιες ήταν η Αγία Ελένη, μητέρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, η Ευδοκία, σύζυγος του Θεοδοσίου Β΄, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, σύζυγος του Ιουστινιανού, η Ειρήνη η Αθηναία και η Θεοδώρα, οι οποίες ως αυτοκράτειρες έδωσαν λύσεις στη μακρόχρονη διαμάχη της εικονομαχίας. Αρκετές βυζαντινές γυναίκες ακόμη διακρίθηκαν στα γράμματα, όπως η Άννα Κομνηνή στην ιστορία και η Κασσιανή στην υμνογραφία.

Όλες όμως οι βυζαντινές γυναίκες έπαιξαν ένα θαυμαστό ρόλο ως μητέρες και σύζυγοι και σ' αυτές ανήκει ένα σημαντικό μέρος της τιμής που η ιστορία απέδωσε σε πολλούς από τους γιους ή τους άνδρες τους.

3. Οι γυναίκες στο Βυζάντιο διακρίνονταν στο εμπόριο των υφασμάτων.

- **Αντιμετωπίζουν οι σημερινές γυναίκες στην πατρίδα μας προβλήματα παρόμοια με εκείνα των βυζαντινών γυναικών;**
- **Ποιες από τις συνήθειες και αντιλήψεις που αναφέρονται στο μάθημα εξακολουθούν να υπάρχουν και σήμερα;**

4. Ο χριστιανισμός απελευθέρωσε τη γυναίκα.

«Στο κήρυγμα του Ναζωραίου η γυναίκα βλέπει το λυτρωμό της. Η νέα θρησκεία επηρέασε όλη τη βυζαντινή νομοθεσία. Βαθύτερα όμως ρίζωσε στο οικογενειακό δίκαιο. Με αυτό δίνει το χέρι στη γυναίκα και προσπαθεί να την ανεβάσει ψηλότερα από εκεί που την έβαλε το ελληνικό και το ρωμαϊκό δίκαιο. Αντιστέκεται, όσο της είναι βολετό, στις ασιατικές επιρροές και συνήθειες, που όσο πήγαιναν και έσφιγγαν πιότερο τη βυζαντινή κοινωνία».

**Ρόζα Ιμβριώτη,
*Η γυναίκα στο Βυζάντιο***

5. Οι γυναίκες στη βυζαντινή τέχνη

Την εικόνα και τη δράση των βυζαντινών γυναικών βρίσκουμε αποτυπωμένη σε πολλά έργα όλων των μορφών της βυζαντινής τέχνης (υφαντά, κεντήματα, μικρογραφίες, ελεφάντινα κομψοτεχνήματα). Η Παναγία, σε διάφορες σκηνές του βίου της, είναι το κεντρικό πρόσωπο της βυζαντινής αγιογραφίας. Στις Άγιες γυναίκες είναι αφιερωμένοι πολλοί ναοί της Πόλης και της χώρας και σκηνές της ζωής και της δράσης τους ζωντανεύουν πολλές τοιχογραφίες των ναών. Κορυφαία έκφραση της κοινωνικής τους παρουσίας όμως αποτελούν τα γεμάτα ζωή ψηφιδωτά της πομπής των γυναικών (εικόνα 1) και της ακολουθίας της αυτοκρά-

τειρας Θεοδώρας, στη Ραβέννα
(δες κεφάλαιο 13).

6. Το γυναικείο πανηγύρι της Αγίας Αγάθης

«Κάθε χρόνο, στη γιορτή της Αγίας Αγάθης, γινόταν στην Κωνσταντινούπολη πανηγύρι που οργάνωναν οι γυναίκες υφάντριες και πλέκτριες της Πόλης. Ήταν αφιερωμένο σε όλες τις γυναίκες και στην Αγία, που τη θεωρούσαν προστάτισσά τους. Μαζί με τις θρησκευτικές και γιορταστικές εκδηλώσεις οι γυναίκες έκαναν εκεί αναπαράσταση της τέχνης τους και πουλούσαν τα προϊόντα τους, σε καλές τιμές. Γι' αυτό πολλές γυναίκες της Πόλης περίμεναν το δικό τους πανηγύρι για τα ψώνια τους».

Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*

7. Η εμφάνιση των βυζαντινών γυναικών

Οι Βυζαντινές περιποιοούνταν τον εαυτό τους και πρόσεχαν ιδιαίτερα την εμφάνιση τους. Φορούσαν μακριά πολύχρωμα μεταξωτά φορέματα, ζωσμένα με χάρη στη μέση, με ζώνη απλή ή χρυσοκέντητη. Οι νεότερες άφηναν τα μαλλιά τους μακριά «να πέφτουν στους ώμους και να σκιρτούν στον άνεμο». Οι μεγαλύτερες τα έπλεκαν και τα συγκρατούσαν με ελεφάντινα χτένια και χρυσές ή ασημένιες στέκες.

Οι πιο πολλές στολίζονταν με χρυσά και αργυρά κοσμήματα² και

²Με κοσμήματα στόλιζαν το λαιμό, τ' αυτιά και τα χέρια τους.

έβαφαν τα φρύδια και τα μαλλιά τους με φυσικά χρώματα, που έφτιαχναν μόνες τους. Και όλες σχεδόν χρησιμοποιούσαν αρώματα που παρασκεύαζαν από βότανα και άνθη.

Κουκουλέ Φ.,
Βυζαντινών βίος και πολιτισμός

40. Η βυζαντινή τέχνη

«Το Βυζάντιο, με τα έργα της τέχνης του, άφησε στον κόσμο τη μεγαλοπρεπέστερη και διαρκέστερη κληρονομιά του». (Στήβεν Ράνσιμαν)

Το Βυζάντιο έχει μείνει περισσότερο γνωστό σε μας και στην οικουμένη για την τέχνη του, η οποία αποτελεί καθρέφτη του πολιτισμού του. Η βυζαντινή τέχνη, σε όλες τις μορφές της, επηρεάστηκε από την αρχαία ελληνική και τη ρωμαϊκή των οποίων αποτελεί συνέχεια. Επηρεάστηκε όμως και από την τέχνη των λαών της Ανατολής με του οποίους, στις περιόδους ειρήνης, ανέπτυξε καλές σχέσεις επικοινωνίας και πολιτιστικών ανταλλαγών.

Η βυζαντινή τέχνη στο μεγαλύτερο μέρος της είναι θρησκευτική και εκφράζεται με την αρχιτεκτονική των ναών, τις εικόνες, τις αγιογραφίες, τα ψηφιδωτά και τις μικρογραφίες. Σημαντική και πρωτότυπη όμως ήταν και η λαϊκή βυζαντινή τέχνη, σε όλες τις μορφές της.

Κέντρο της βυζαντινής τέχνης ήταν η Κωνσταντινούπολη. Για το κτίσιμο και τη διακόσμηση των ναών της Πόλης και των επαρχιών, από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια, επιστρατεύτηκαν οι πιο ονομαστοί αρχιτέκτονες, τεχνίτες και ζωγράφοι. Αναζητήθηκαν ακόμη και χρησιμοποιήθηκαν τα καλύτερα υλικά για τα οποία ξοδεύτηκαν πολλά χρήματα. Οι δραστηριότητες αυτές ήταν έντονες στις περιόδους ειρήνης και οικονομικής άνθησης του κράτους.

**1. Η θεραπεία των αρρώστων,
ψηφιδωτή τοιχογραφία
(Κωνσταντινούπολη,
Μονή της Χώρας, 12ος αιώνας).**

Το τελειότερο κτίσμα της βυζαντινής εποχής είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας. Σ' αυτόν συνδυάζονται τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ορθογώνιου αρχαίου ελληνικού ναού και της πρωτοχριστιανικής βασιλικής με την καμπύλη του τρούλου, που συμβολίζει τον ουράνιο θόλο. Εξέλιξη του δικού της ρυθμού αποτελούν οι εκατοντάδες

σταυροειδείς ναοί της μακεδονικής αναγέννησης, που κτίστηκαν σε όλη την αυτοκρατορία και σε άλλες χριστιανικές χώρες.

Παράλληλα με την αρχιτεκτονική αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο η ζωγραφική, με πρώτη μορφή της την αγιογραφία. Στις περιόδους οικονομικής ακμής, το εσωτερικό των ναών διακοσμήθηκε με ψηφιδωτές εικόνες και παραστάσεις, που δίνουν ζωντάνια και αίσθηση βάθους στα εικονιζόμενα πρόσωπα και τοπία. Θαυμαστά δείγματα αυτής της τέχνης υπάρχουν στην Αγία Σοφία της Πόλης (εικόνα 15.1), στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης, στον Όσιο Λουκά της Βοιωτίας, στη Μονή Δαφνίου της Αττικής, στους ναούς της Κύπρου (εικόνα 37.3), κ.ά. Κορυφαία έκφρασή της όμως αποτελούν οι

ψηφιδωτές παραστάσεις των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού και Θεοδώρας στο ναό του Αγίου Βιταλίου, στη Ραβέννα της Ιταλίας (εικόνες 13.5 και 16.5).

2. Τεχνίτες σε βυζαντινό εργαστήριο της υπαίθρου

Οι αρχιτέκτονες των ναών και των δημοσίων κτισμάτων επέλεξαν με προσοχή τους χώρους οικοδόμησής τους. Τα κτίσματά τους, κατά κανόνα, σέβονταν τη φύση και το περιβάλλον και διακρίνονταν για την αρμονία των γραμμών και των χρωμάτων τους. Μαρτυρία αυτής της επιλογής τους αποτελούν οι

χώροι και η τέχνη οικοδόμησης των βυζαντινών μοναστηριών, που σώζονται ακόμη σε πολλά μέρη της πατρίδας μας, με πρώτα ανάμεσά τους εκείνα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων.

**3. Πολύτιμα αργυρά οικιακά σκεύη
(7ος αιώνας, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα)**

Με τη λαϊκή τέχνη ασχολούνταν χιλιάδες Βυζαντινοί στα σπίτια και στα εργαστήρια τους. Κατασκεύαζαν οικιακά σκεύη από ξύλο, πηλό, χαλκό και σίδηρο, αλλά και κομψοτεχνήματα από χρυσό, αργυρό, γυαλί, ελεφαντόδοντο, πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια. Σ' αυτή διακρίθηκαν ιδιαίτερα οι τεχνίτες της υπαίθρου, οι οποίοι, με λιγό-

τερα μέσα και περισσότερο μεράκι, έφτιαχναν όλα τα αναγκαία για τη ζωή τους πράγματα, από τα γεωργικά τους εργαλεία και τα οικιακά τους σκεύη ως και τα μουσικά τους όργανα.

Ισότιμα με τους άνδρες προσέφεραν στη βυζαντινή τέχνη και οι γυναίκες, οι οποίες είχαν τα πρωτεία στη διακόσμηση των υφαντών, των κεντημάτων και της λεπτής χειροτεχνίας.

■ Ποιες επιδράσεις δέχτηκε η βυζαντινή τέχνη; Με ποιες μορφές και με ποιους τρόπους εκφράστηκε;

■ Σε ποιους τομείς διακρίθηκε η λαϊκή τέχνη και ποια υλικά χρησιμοποίησε;

4. Επιχρυσωμένο και εικονογραφημένο γυάλινο αγγείο (11ος αιώνας, Βυζαντινό-χριστιανικό Μουσείο Αθηνών)

5. Ζευγάρι περικαρπίων κληρικού, από χρυσό και σμάλτο (9ος αιώνας, Βυζαντινό-χριστιανικό Μουσείο)

6. Γυναίκες ασχολούνται με την κατασκευή υφασμάτων και κεντημάτων.

41. Η παιδεία στο Βυζάντιο

Η ανώτερη και η ανώτατη εκπαίδευση των Βυζαντινών γίνεται σε κρατικές και εκκλησιαστικές σχολές καθώς και στα πανεπιστήμια. Η βυζαντινή παιδεία ξεπέρασε τα όρια της αυτοκρατορίας και έδωσε το φως της σε όλη την Οικουμένη.

1. Ο Πατριάρχης Φώτιος (3ος αριστερά) συζητά με τους μαθητές του (Μικρογραφία από βυζαντινό χειρόγραφο, Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

Οι Βυζαντινοί εκτιμούσαν πολύ τα γράμματα και την εκπαίδευση και πίστευαν ότι είναι το μεγαλύτερο από τα αγαθά που μπορεί να κατέχει ένας άνθρωπος. Στην Κωνσταντινούπολη, από τον 5ο αιώνα, πέρα από τα βασικά¹ σχολεία της πόλης, λειτουργούσε το Πανδιδακτήριο² και άλλες ανώτερες σχολές. Ανώτατες σχολές λειτουργούσαν ακόμη, από τα πρώτα βυζαντινά χρόνια, στις μεγάλες

¹ **βασικό:** το σχολείο των πρώτων γραμμάτων (δες κεφάλαιο 12)

² Το Πανδιδακτήριο ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄, με την επιμονή και τη φροντίδα της Ελληνίδας γυναίκας του Ευδοκίας, που καταγόταν από την Αθήνα.

πόλεις της αυτοκρατορίας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, οι οποίες ήταν κέντρα ελληνικής παιδείας από τα αρχαία χρόνια. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος και ο πατριάρχης Σέργιος ίδρυσαν τον 7ο αιώνα τις πρώτες εκκλησιαστικές σχολές στην Πόλη. Σκοπός τους ήταν να εκπαιδεύσουν τους μαθητές τους έτσι, ώστε να γίνουν ικανά στελέχη της εκκλησίας. Και οι δημόσιες σχολές όμως έδιναν στους μαθητές τους καλή θεολογική και κοινωνική μόρφωση.

Στη διάρκεια της εικονομαχίας τα εκκλησιαστικά σχολεία έπαψαν να λειτουργούν και η εκπαίδευση πέρασε περίοδο δοκιμασίας. Στα χρόνια της Μακεδονικής Αναγέννησης που ακολούθησαν όμως, ο Πατριάρχης Φώτιος και οι άλλοι μορφωμένοι κληρικοί, που δίδα-

σκαν στο Πανεπιστήμιο και στην Πατριαρχική Σχολή κατάφεραν να συνδυάσουν την κρατική με την εκκλησιαστική παιδεία και να διδάξουν στους μαθητές τους, με την ίδια επιτυχία, τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τη χριστιανική Βίβλο.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν στις ανώτερες σχολές ήταν αριθμητική γεωμετρία, μουσική αστρονομία, φιλοσοφία, ρητορική και νομικά. Ιδιαίτερη σημασία οι Βυζαντινοί έδιναν στη σωστή προφορά της ελληνικής γλώσσας³. Σε κάποια τμήματα των σχολών αυτών διδάσκονταν και οι ξένες γλώσσες, τις οποίες μάθαιναν

³Γι' αυτό συχνά σχολίαζαν αρνητικά τους γραμματισμένους που μιλούσαν με άσχημη προφορά.

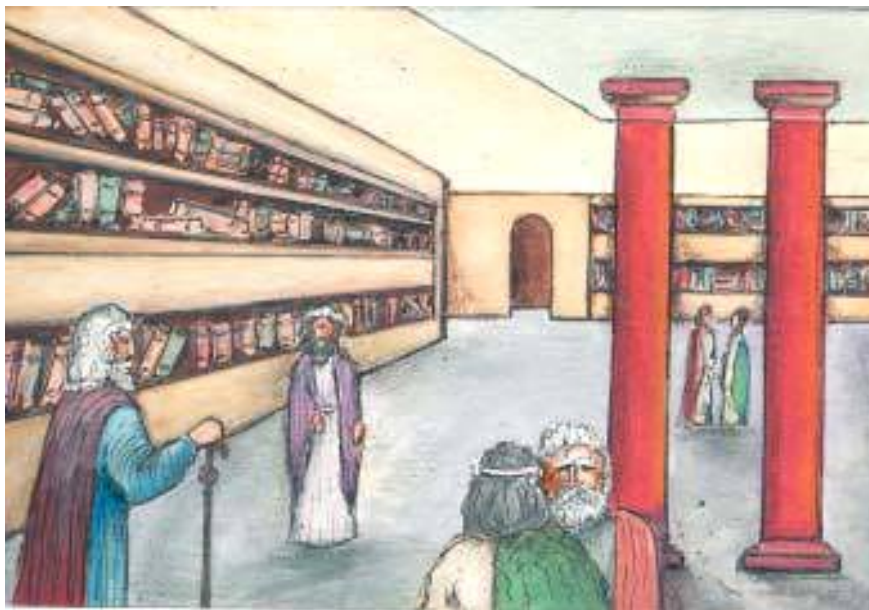
επιλεγμένοι σπουδαστές.

Όλες οι βυζαντινές σχολές είχαν καλά οργανωμένες βιβλιοθήκες για τους μαθητές τους, αλλά και για άλλους αναγνώστες που ήθελαν να τις χρησιμοποιήσουν. Τα βιβλία ήταν σπάνια, αφού ήταν μόνο χειρόγραφα. Στις βιβλιοθήκες υπήρχαν οργανωμένα εργαστήρια, στα οποία καλλιγράφοι, λαϊκοί ή μοναχοί, αναλάμβαναν την αντιγραφή βιβλίων για τους αναγνώστες. Η τιμή τους ήταν ιδιαίτερα υψηλή όταν ήταν εικονογραφημένα.

Οι γυναίκες, όπως αναφέρθηκε και αλλού⁴, δεν είχαν τις ίδιες ευκαιρίες εκπαίδευσης με τους άνδρες. Στη μακρόχρονη βυζαντινή ιστορία δεν αναφέρονται πουθενά σχολεία για γυναίκες. Μόνον οι

⁴ Δες κεφάλαιο 12.

κόρες των εύπορων οικογενειών μπορούσαν να παρακολουθήσουν μαθήματα στο σπίτι, που γίνονταν από ιδιωτικούς δασκάλους για τις ίδιες ή και τους αδελφούς τους. Παρ' όλα αυτά, πολλές από αυτές διακρίθηκαν στα γράμματα και πρόσφεραν πολλά στη βυζαντινή παιδεία και κοινωνία.

2. Βυζαντινή ερευνητές σε βιβλιοθήκη

Στα χρόνια των Παλαιολόγων, κι ενώ το κράτος περνούσε περίοδο

παρακμής, τα γράμματα και η εκπαίδευση παρουσίασαν σημαντική άνθηση. Ιστορικοί, συγγραφείς και δάσκαλοι, με πρώτο το Γεώργιο Πλήθωνα-Γεμιστό στο Μιστρά αφιερώθηκαν στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων και στη διάσωσή τους. Ήταν η τελευταία πνευματική αναλαμπή του Βυζαντίου, λίγο πριν τη δύση του, αφού όλα αυτά κράτησαν ως την Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους. Μετά από αυτή πολλοί βυζαντινοί λόγιοι που κατέφυγαν στην Ιταλία, μετέφεραν εκεί χειρόγραφα με αρχαία κείμενα. Έδωσαν έτσι τη σκυτάλη της κληρονομιάς της αρχαιότητας και του Βυζαντίου στη Δύση.

Το πιο σημαντικό για τη βυζαντινή εκπαίδευση, σε όλη τη διάρκεια ζωής της αυτοκρατορίας, είναι ότι δεν περιορίστηκε στα

κρατικά όριά της. Πέρασε τα σύνορα της και έφερε το φως και τα αγαθά της στους γείτονες λαούς και σε όλη την Οικουμένη. Κι αυτή είναι η πιο μεγάλη προσφορά της στην ανθρωπότητα.

■ Ποιοι μαθητές των σχολών του Βυζαντίου νομίζετε ότι διδάσκονταν ξένες γλώσσες και γιατί;

■ Πώς κρίνετε την οργάνωση και τη λειτουργία των σχολικών βιβλιοθηκών, για την εποχή τους;

3. Εκπαιδευτική διπλωματία

«Το αυτοκρατορικό Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης συγκέντρωσε σπουδαστές απ' όλη την αυτοκρατορία, αλλά κι απ' όλο το γνωστό ως τότε κόσμο. Σ' αυτό

φοιτούσαν συχνά νεαροί πρίγκιπες και διάδοχοι του θρόνου των γειτονικών χωρών. Μαζί με την ελληνική παιδεία, πολλοί απ' αυτούς, φεύγοντας έπαιρναν μαζί τους για σύζυγο και κάποια βυζαντινή αρχοντοπούλα, που γνώρισαν στη διάρκεια της σπουδής τους στην Πόλη. Οι γυναίκες αυτές γίνονταν συχνά οι καλύτερες πρέσβειρες του Βυζαντίου στη νέα πατρίδα τους».

4. Σκηνή από τη διδασκαλία των νόμων στο Πανεπιστήμιο τ ης Πόλης (Μικρογραφία από βυζαντινό χειρόγραφο, Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη)

5. Η εκπαίδευση μετά την άλωση του 1204

«Η άλωση του 1204 αναστάτωσε όλο το εκπαιδευτικό σύστημα των Βυζαντινών. Ο ελληνισμός τότε βρισκόταν στην ύψιστη ακμή του. Ο μεγάλος κληρικός Ευστάθιος, επίσκοπος Θεσσαλονίκης, μόλις λίγο πριν είχε τελειώσει τα σχόλιά του στον Πίνδαρο. Μετά την άλωση της Πόλης όμως οι δάσκαλοι σκορπίστηκαν, οι σχολές τους εξαφανίστηκαν και τα βιβλία τους καταστράφηκαν από τις φλόγες των Λατίνων».

**Στήβεν Ράνσιμαν,
Βυζαντινός πολιτισμός**

42. Η γλώσσα των Βυζαντινών

Η γλώσσα των Βυζαντινών, στη διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής της αυτοκρατορίας, πέρασε από διάφορα στάδια εξέλιξης και πήρε σχεδόν τη μορφή που μιλάμε σήμερα. Το Βυζάντιο, δηλαδή, έγινε ο κρίκος που ένωσε την αρχαία με τη νέα ελληνική γλώσσα.

Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν κράτος πολυεθνικό. Στην επικράτειά της ζούσαν πολλοί λαοί, οι οποίοι μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες. Γνωστότερες από αυτές ήταν η λατινική, στην οποία γράφονταν οι νόμοι του κράτους και οι αποφάσεις των αυτοκρατόρων και των δικαστών, και η ελληνική, την οποία μιλούσε το

μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα των ανατολικών περιοχών. Μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη, επικρατέστερη γλώσσα έγινε η ελληνική, η οποία με τον καιρό πήρε τη θέση της λατινικής στη διοίκηση και στη νομοθεσία του βυζαντινού, τώρα, κράτους.

Η ελληνική γλώσσα όμως δε μιλιόταν και δε γραφόταν ομοιόμορφα από όλους. Στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, που αποτελούσε το κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο χώρο της αγοράς, του λιμανιού και των εργαστηρίων μιλιόταν η απλή αφρόντιστη ελληνική γλώσσα, με φτωχό λεξιλόγιο και αρκετές ξένες λέξεις. Στις υπηρεσίες του παλατιού και του κράτους, στις σχολές και

στην εκκλησία, όμως, μιλούσαν κι έγραφαν μιαν άλλη μορφή γλώσσας, που έμοιαζε περισσότερο με την αρχαία ελληνική. Αυτή τη γλώσσα, που ήταν δύσκολα κατανοητή από τους απλούς πολίτες, χρησιμοποιούσαν περισσότερο οι μορφωμένοι βυζαντινοί και οι υπάλληλοι του κράτους.

**1. Εικόνα της Γέννησης, με ποιμένες, αγγέλους και μάγους
(Βυζαντινό-Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα)**

1.α. Ο ψαλμός της Γέννησης

*Η Παρθένος σήμερον
τον Υπερούσιον¹ τίκτει²
και η γη το σπήλαιον
τω απροσίτω προσάγει³.*

*Ἄγγελοι μετὰ ποιμένων
δοξολογούσι,
μάγοι δε μετὰ αστέρος
οδοιπορούσι.*

*Δι' ημάς γαρ εγεννήθη,
παιδίον νέον,
ο προ αιώνων Θεός.*

**Ρωμανός Μελωδός,
6ος αιώνας**

¹ **υπερούσιος:** αυτός που ξεπερνά την ανθρώπινη ουσία, ύπαρξη.

² **τίκτει:** γεννάει.

³ **προσάγει:** προσφέρει.

Η αναγέννηση των γραμμάτων στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων έδωσε καλύτερες λύσεις σ' αυτό το πρόβλημα. Οι νέοι νόμοι και τα βιβλία γράφηκαν σε απλούστερη γλώσσα και τα παλαιότερα κείμενα μεταφράστηκαν και σχολιάστηκαν, για να γίνονται κατανοητά από τους αναγνώστες τους. Η λειτουργία περισσότερων σχολείων, σχολών και βιβλιοθηκών, ακόμη, βοήθησε στην καλλιέργεια και την απλοποίηση της γλώσσας. Την ομιλούμενη τότε μορφή της, που σε μεγάλο βαθμό μοιάζει με τη σημερινή νεοελληνική δείχνουν τα ακριτικά τραγούδια αυτής της εποχής.

Για την ευκολότερη ανάγνωση των κειμένων, αλλά και για την οικονομία στον πάπυρο, που μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από

τους Άραβες είχε γίνει σπάνιο και ακριβό είδος, εφαρμόστηκε, αυτή την περίοδο, η μικρογράμματη γραφή, που έχουμε σήμερα. Η χρήση της έγινε ευχάριστα δεκτή από τους αναγνώστες και καθιερώθηκε σε σύντομο χρόνο. Όσα αρχαία βιβλία και χειρόγραφα δεν αντιγράφηκαν τότε με το νέο τρόπο γραφής έπαψαν να χρησιμοποιούνται και με τον καιρό ξεχάστηκαν ή χάθηκαν.

Στα χρόνια που ακολούθησαν την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους, οι κρατικοί χώροι που μιλιόταν ή διδασκόταν η αρχαία μορφή της γλώσσας (Παλάτι, σχολεία, Σχολές, Πανεπιστήμιο) έπαψαν να λειτουργούν. Οι διωγμένοι από τους Λατίνους άρχοντες και δάσκαλοι βρέθηκαν ανάμεσα στο λαό και προσάρμο-

σαν το λόγο και τα κείμενα τους στη δική του απλούστερη και πιο κατανοητή από όλους γλώσσα. Η απλοποίηση αυτή συνεχίστηκε και μετά την ανάκτηση της Πόλης, ως τα χρόνια των Παλαιολόγων, όπου η γλώσσα πήρε σχεδόν στη μορφή που μιλάμε σήμερα.

2. Εικονογραφημένη, χειρόγραφη βυζαντινή Βίβλος με μικρογράμματο και μεγαλογράμματο τρόπο γραφής. Το μικρογράμματο κείμενο ξεκινά «εν αρχή ην ο λόγος»

*(Βυζαντινό-Χριστιανικό
Μουσείο, Αθήνα)*

3. Βιογραφικό του Πτωχοπρόδρομου

Από μικρόθεν μ' έλεγε ο γέρων ο πατήρ μου:

- «Παιδί μου, μάθε γράμματα και ωσάν εσέναν έχει. Βλέπεις τον δείνα, τέκνον μου; Πεζός περιεπάρτει και τώρα διπλοεντέλιнос⁴ και παχυμουλαράτος. Αυτός, όταν εμάνθανε, υπόδησιν ούκ είχε και τώρα, βλέπεις τον; Φορεί τα μακρομύτικά του».

Κι έμαθον τα γραμματικά μετά πολλού του κόπου.

Αφού δε τάχα γέγονα γραμματικός

⁴**διπλοεντέλιнос: αυτός που έχει στο άλογό του διπλά στολίδια για το στήθος του.**

τεχνίτης, επιθυμώ⁵ και το ψωμίν και
του ψωμιού τη μάναν. Υβρίζω τα
γραμματικά, λέγω μετά δακρύων:
- Ανάθεμαν τα γράμματα, Χριστέ,
και όπου τα θέλει.

Θεόδωρος Πρόδρομος
(12ος αιώνας)

⁵επιθυμώ: μου λείπει.

Αγαπητά μας παιδιά,

μετά από εννέα μηνών πορεία, φτάσατε στο τέλος της Ε΄ τάξης αλλά και της ιστορίας των βυζαντινών χρόνων. Πιστεύουμε ότι το βιβλίο που κρατήσατε στα χέρια σας σάς βοήθησε να γνωρίσετε τη μακρόχρονη ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία ξεκίνησε ως ρωμαϊκό κράτος και κατέληξε ως ελληνικό. Σας έκανε σίγουρα να συμπαθήσετε τους ανθρώπους και τους λαούς που αποτέλεσαν αυτό το κράτος, να εκτιμήσετε τους αγώνες τους για την ελευθερία και να θαυμάσετε την προσφορά τους στον ελληνικό και στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Πιστεύουμε ότι το ιστορικό αυτό ταξίδι στο Βυζάντιο ήταν για σας

ευχάριστο και γοητευτικό.

Τώρα που η χρονιά τελείωσε μην καταστρέψετε και μην πετάξετε το βιβλίο σας. Κρατήστε το για να θυμάστε όσα μάθατε και όσα χαρήκατε μαζί του. Θα σας βοηθήσει όμως και στη διάρκεια της επόμενης σχολικής χρονιάς, όταν κάποιες φορές θα χρειαστεί να το συμβουλευτείτε, ως οδηγό, για τη συνέχεια του ταξιδιού σας στα νεότερα χρόνια, που θα διδαχτείτε στην ΣΤ΄ τάξη.

Γι' αυτό φυλάξτε το ανάμεσα στα άλλα αγαπημένα σας βιβλία. Κι όσο ο καιρός περνά θα νιώθετε πόσο ωραίο είναι να διατηρείτε κάτι που έχετε αγαπήσει.

Σας ευχόμαστε καλές διακοπές.

Η ομάδα συγγραφής του βιβλίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 4ου ΤΟΜΟΥ

ΣΤ΄. ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΠΑΡΑΚΜΑΖΕΙ ΚΑΙ ΥΠΟΚΥΠΤΕΙ ΣΕ ΚΑΤΑΚΤΗΤΕΣ

(συνέχεια από τον 3ο τόμο)

- 33. Οι Οθωμανοί Τούρκοι
κατακτούν βυζαντινά εδάφη6
- 34. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος
προσπαθεί να σώσει την
πρωτεύουσα 19
- 35. Οι Τούρκοι πολιορκούν την
Κωνσταντινούπολη.....30
- 36. Η άλωση της Κωνσταντινού-
πολης από τους Τούρκους.....41

Ζ΄. ΘΕΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

37. Η βυζαντινή Κύπρος	60
38. Η διπλωματία των Βυζαντινών.....	69
39. Η γυναίκα στη βυζαντινή κοινωνία	79
40. Η βυζαντινή τέχνη	91
41. Η παιδεία στο Βυζάντιο	99
42. Η γλώσσα των βυζαντινών ...	110
Επίλογος	119

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.